

9 класс (Тувинский язык)

АЙТЫРЫГ № 1. Бердинген сөзүглелден омонимнерден ушта бжиңер. Оларны бадыткап, сөс бүрүзү-биле сөс каттыжышышкыны азы домактардан чогаадып бжиңер.

Чайның башкы айының сөөлгү хүннериниң бирээзинде, кылаң дээрде хүн чаа-ла өрүлөп орган-даа болза, агаар ышкам, дунааргайы аажок. Эдегей шынаазы дүдүскекте шымнып алган, чиңгир ногаан өңнүг чадып каан хевиске дөмейлежи берген чыткан. Барыын талада көк даглар ындында бажында ак бөрттүг Бай-Тайга дүдүскек өттүр көзүлгөн.

(М. Ховалыг)

АЙТЫРЫГ № 2. Бердинген сөстөрдөн ажык үннерниң кадыг, чымчааның аайы-биле аяннажылгазынга таваржып чоруур сөстөрни бөлүктөпушта бжиңер.

Өөреникчилер, телевизор, аал-оран, школада, кичээлдиг, өөрүшкү, оран-чуртка, клубче, номчууже, амыдыралче.

АЙТЫРЫГ № 3. Бердинген домактардан хөй уткалыг сөстөрни ушта бжиңер. Сөс бүрүзүнүн дорт болгаш доора уткаларын тодарадыңар.

Чайның кончуг изиг хүннеринде безин дожу эривес кылаң баштыг тайгалардан Шаалааш хемниң шапкын суу сыстып үнгөш, көк-көк эзимнерни чара-чире халыгылааш, шынап-ла, хемниң адынга чүүлдештир шааладыр-шииледир мөөп-дывылап агып бадып чыдар.

АЙТЫРЫГ № 4. Чугула кежигүннерин тыпкаш, домактың хевиринайтыңар.

Балыктыг-Кара-Сугнуң ынаар хемче кирген белдиринче чоокшулаан тудум, агымы улам дүргөдээр.

АЙТЫРЫГ № 5. Сөзүглелден тускайлаан кежигүннерни тодарадыңар. Оларга бижик демдектерин салырын тайылбырлаңар. Тывавыстың төвү, Кызыл хоорай, хүнден хүнче сайзырап-ла турар. Аал өдээнде дүк каккан хамык улус, өөнден дойлуп үнгөн арылар дег, аай-дедир хөлзеп-ле турганнар. Тываның Улустуң чогаалчызы, Александр Даржай, аныяк шүлүкчүгө кончуг эки үнелелди берген.

АЙТЫРЫГ № 6. Дараазында схемалар езугаар дорт чугаалыг домактардан чогаадып бжиңер. 1. «Д. ч.» – деп, а.с. 2. А.с.: «Д.ч.» – деп а.с. 3. А.с.: «Д.ч.».

Ук домактарга бижик демдектерин салырын тайылбырлап бжиңер.

АЙТЫРЫГ № 7. Сөзүглелден нарын домактарны ушта бжиңер, оларның хевирлерин айтыр. Час шинчи кирип орда, шээр мал оолдап эгелээр. Хой, өшкү оолдар турар апарга, шай сүттээр сүт бар апарганы ол. Чер карарып, хек-даваннар частып турда, инектер бызаалап эгелээр. Анай-хаактар сыргаланып, суг кыдыындан үнгөн талдар чулукталып турда, черден үнгөн талдың бир тудумундан картап алгаш, ону борбактай шарып аар. Хайындырып каан инек сүдүн чылыг-бүлээн кылдыр чылыткаш, хууңга куткаш, ынаар бир шарыг талкартын суп кириптер. Сүттүг хууңну кидис-биле ораагаш, өг иштинин бир шөлээн черинге тургузуп каар. Бир хонгаш, азы улуг-ла дээрге үш хонгаш, тарак болу бээр. (М. Кенин-Лопсан)

АЙТЫРЫГ № 8. Чагырышпаан нарын домактарның холбашкан эвилелдериниң хевирлерин тодарадыңар.

1. Улус оон-моон шуугаан, а Мыкылай улустуң тоо-быдаргай ыыдын оожургадып турган. (С.Т.) 2. Ол ийи чылдарда литературага сонургалым кошкаш кынны берген, ынчалза-даа ында орус хамаатыларның аразынга тура, шору орустаар апарганым меңээ оон-даа ажыктыг болган. (С.С.) 3. Суг боралгак чок болган, ындыг болза-даа чылыг болгаш иринди чытталып турган. (С.Баб.) 4. Часкы хүн үнүп келген болгаш изиг кидин-не кедереп орган. (А. П.)

АЙТЫРЫГ № 9. Чагырышкан нарын домактарның тайылбыр домактарының хевирлерин тодарадыңар.

1. Чаяаны көргөн, ол душта тыва бижик чогааттыңан деп өөрүнчүг сураг биске дыңналып келген. (С.П.). 2. Класка кирип кээримге, эштерим ам-даа чыылбаан болду. 3. Чечектер катпазын дээш, хүннүң-не суггарып турдувус. 4. Бөгүн арай бораңнап турар боорга, Адыгжы дораан чанып келген. (С.С.) 5. Авам мени чаңчап орза-даа, меңээ даады буянныг чүве йөрээп чоруур болдур ийин. (М.К-Л.)

АЙТЫРЫГ № 10. Чогаадыг (угаап боданышкын хевиринге).

Төрээн дылымның келир үези.

9 класс (Литература)

Танды кежии

... Көк-Кадай кырган-авам күзүн бо чедип кээр, Чолдак-Кадай кырган- авам-биле кады олуруп алыр. Ийи кадайның тааржыры-даа аажок. Кыштагже көже бээревиске, өөвүске тоол-домак эгелээр.

Тоол ыдарындан өске, ийи кырган-авам хек үнү дыңнаар, сыын үнү дыңнаар деп чаңчылдыг улус. Оларны мурнап дыңнаан кижии узун назылаар, аас-кежиктиг болур дижир.

... Сыын эткини дыңнаары берге херек. Чүгле аңчылар дыңнаан болур. Чолдак-Кадай кырган-авам биле Көк-Кадай кырган-авам хөктүг улус болгай, күзүн шартылаа соонда, сыын үнү дыңнаар дээш, тайгаже кара албан-биле чоруптар. Бир катап мени база эдертип алдылар.

Барыкты өрү чоктааш, Шың-Бажын ашкаш, Бижээчи таварааш, Кадыр- Дагның артында Көжер-Сайырны өрү чоктапкан бис. Аалдар шагда-ла күзеглеп кире берген, ол кавы черлер ынчан ээн чыткан.

Кежээликтей Кадыр-Дагның дөзүндө шаг шаанда чурт турган хевирлиг оргулаашка доктаап алган бис. Ийи кырган-авам селбер баштыг чоон дыт шилээш, ооң дөзүнге одагланып алдылар. Дектин мурнунда мээстен үш кожагар даш эккелгеш, ожук кылгаш, ыяш көңгүлдерде ап алган суувус, сүдүвүс-биле шай хайындыра бердилер. Дыт дөзүнге чадыг салгаш, хамык аыш-чемниң дээжилерин – ак чемден эгелээш, эът-чагга чедир делгеп алдылар. Шайының үстүн ускаш, төрөөн черин эргилдир чажып, алгыш- йөрээлин чугаалап, от-көсче, оран-делегейинче аыш-чемин өргүдүлөр.

Кырган-аваларым аыш-чемин четтирип, ийи дорзуун тос чүкче авыралдап, шаанга киир хөөрештилер. Арыг агаарга чемненирге, магалыгчүве чораан. Даарта сыгыр даң бажында турар бис дишкеш, ийи кырган-авам төрөпчи кырынга чонак дөжээш, эзер сыртааш, хураган кежи тон-биле аажок чылыдыр шуглап калдылар.

... Кандыг-чүү-даа бол, черле шоваа кижии болгаш, Көк-Кадай кырган- авам бисти оттура берди:

– Туруңар, туруңар. Даң адып олур.

Дүвү далаш-биле тура халышкаш, чаш шеттерлиг дөң кырынче бедип алдывыс.

Ийи кырган-авам чинге пөштерден туттунуп алган, кайы-бир чержекулак салган турлар. Тыныжым безин тыртып алдым.

Чолдак-Кадай кырган-авам дүүрей хона берди:

– Дыңнадыңар бе? Шеттен туттун, оглум. Ол-дур, ол-дур. Өршээ, таңдым.

Шеттен туттунуп алгаш, тынар-тынмас тур мен. Шак ынчан Үш- Мөөрүкче углуг чинге үн кускуннап үнгеш, Барык-Бажының ногаан эзимин дешпилдир чаңгыланып чоруй барды.

– Оран-таңдым, өршээ-авыра – дигилээш, Көк-Кадай кырган-авам бадыткады. – Ол-дур. Эки дыңнаңар.

Аңаа Кадыр-Каыт дөзүндөн шала чоон үн харыылады. Кырган-аваларым менден айтырдылар:

– Дыңнадың бе?

– Дыңнадым, дыңнадым.

– Аас-кежиктиг болур сен, оглум – деп, Көк-Кадай кырган-авам немеди.

... Ийи кырган-авам шеттерден салдынмаан, кандыг-бир ыдыктыг сүзүглел кылган дег, ыыт чок турар. Сыыннар алгызының аразында чүрээмниң шапкылананын безин дыңнап турдум. Чаагай чаңчыл ындыг чүве-дир, сыын үнүн өскен-төрөөн черинге буттарын быжыг баскаш, ыяштан ыяк туттунуп алгаш, ыыт чок шөлөөн дыңнаар.

– Таңды кежии ол-дур – деп, Чолдак-Кадай кырган-авам түңнеди.

– Таңды кежии ол-дур – деп, Көк-Кадай кырган-авам баяк шаалдалап кагды.
Бистиң бурунгуларывыс ындыг чарт угаанныг чорааннар-дыр.
Таңды кежии дээрге чүгле ижер-чири эвес, өскөн-төрөөн черинге кижиниң ынакшылы,
сүзүглели, идегели дээрзин сөөлүндө билген мен. (Кызыл-Эник Кудажы)

1. Чогаалдан үзүндүнүң темазын тодарадыңар.
2. Сөзүглелдин идеязын тодарадыңар.
3. Чогаалда чуруттунган омур-хевирлерни сайгарып бжиңер.
4. Топонимнерни адаңар, оларны чүгө ажыглааныл?
5. Сүзүглел деп чүл?
6. Бойдуска хамаарышкан ёзу-чаңчылдарны чураанын ушта бжиңер.
7. Чечен чугааның адында К-Э.Кудажы кандыг уран чурумалдыг арганы ажыглаан-дыр?
8. Сыын үнүн дыңнаарының чуруму кандыгыл?
9. Чогаалчы Кызыл-Эник Кудажы дугайында чүнү билир силер?
«Кежик деп чүл?» деп темага кыска чогаадыгдан бжиңер.